

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИ СУСПІЛЬСТВА: ВІД ФОРМАЦІЙНОГО ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО

Розглянуто загальні закономірності розвитку суспільства у сукупності соціально-культурних факторів. Акцентується увага на проблемі взаємодії сучасного інформаційного суспільства і культури.

Ключові слова: суспільство, інформаційне суспільство, культура, цивілізація.

Рассмотрены общие закономерности развития общества в совокупности социально-культурных факторов. Акцентируется внимание на проблеме взаимоотношений современного информационного общества и культуры.

Ключевые слова: общество, информационное общество, культура, цивилизация.

The general laws of social development in the aggregate of social and cultural factors. The attention on the problem of the relationship of modern information society and culture.

Keywords: society, information society, culture and civilization.

© Л. А. Сподін, Ю. М. Шевченко, 2012

Постановка проблеми. Сьогодні новітні технології все помітніше впливають на окрему людину і суспільство в цілому. З'являються нові типи відносин між людьми, нові концепції організації соціуму, зокрема – інформаційне суспільство, яке характеризується зростанням ролі знання, інформації, інтелектуальної власності, високих технологій, становленням науки як безпосередньої продуктивної сили. Завдяки необмеженим можливостям спілкування з використанням інформаційних технологій у сучасному суспільстві класи замінюються соціально недиференційованими інформаційними спільнотами.

Існує проект «глобальної електронної цивілізації», що базується на синтезі телебачення, комп'ютерної служби та енергетики. Соціальні та політичні зміни розглядаються у теорії інформаційного суспільства як наслідок «мікроелектронної революції». Перспектива розвитку демократії пов'язується з розповсюдженням інформаційної техніки, яка забезпечуючи двосторонній зв'язок громадян з урядом, дозволить враховувати їхню думку при прийнятті політичних рішень. Розробки у галузі «штучного інтелекту» розглядаються як можливість інформаційного трактування самої людини. Виникають питання щодо можливості гармонійного розвитку людини, культури, соціуму в нових умовах. Низка проблем, які виникають у сучасному інформаційному суспільстві, свідчить про необхідність його подальшого дослідження для виявлення більш загальних і глибинних закономірностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорії і моделі інформаційного суспільства досліджувалися як у наукових працях зарубіжних вчених (Д.Белл, З.Бжезинський, Й. Масуда, Е. Тофлер, Ф. Фукуяма тощо), так і в роботах російських (І.Алексєєва, В.Іноземцев, В.Стьопін тощо) і вітчизняних (В.Андрущенко, В.Кремень, В.Кушерець, Є.Суліма, Т.Яшук тощо) вчених.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення загальних закономірностей розвитку суспільства у сукупності соціально-культурних факторів через призму формаційного, цивілізаційного та інформаційного підходів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «соціуму» або «суспільства» у філософії має чимало визначень. Ось деякі з них: «Суспільство – найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності; історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство); специфічна форма соціальної організації, що склалася в процесі історичного розвитку даної країни» [4, с. 536]. П. Сорокін розглядає «суспільство» як сукупність одиниць (осіб, індивідів), що пов'язані та взаємодіють між собою. В сучасній соціальній філософії усвідомлення поняття «суспільства» пов'язане з інформаційною революцією, яка відбувається через інформатизацію усіх сфер життєдіяльності людини і суспільства. В основі кожної соціотехнічної революції знаходяться свої особливі технологічні системи. Для інформаційної революції – це інформаційні технології. Її кінцевим результатом повинно стати створення нової інформаційної цивілізації, що радикально змінить і зовнішні риси і внутрішні механізми – зміст діяльності – як матеріального виробництва, так і світогляду, побуту і освіти, спілкування й мистецтва. Формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності

світового співтовариства, з другого – множинності, відносної незалежності й різноманітності народів, культур [3, с. 28].

У розумінні поняття «суспільство» потрібно виділяти два аспекти, два виміри – індивідуальний і соціальний. По-перше, суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Усі суспільні явища є результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Причому діють ці індивіди не відокремлено один від одного, тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною й природою через виникнення систем норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів.

Саме така суперечлива особливість суспільної реальності – бути продуктом взаємодії індивідів, відображенням їх суб'єктивності (цілей, інтересів, бажань) і разом із тим незалежним від них надіндивідуальним, об'єктивним утворенням – обумовлює специфіку соціальної закономірності, що якісно відрізняється від закономірностей природи. Суспільне буття та історія людства, оточуючий нас предметний світ складаються з зусиль конкретних індивідів, є результатом їх діяльності, продуктом конкретно-історичної форми ставлення людей до природи. Проте саме цей результат стає об'єктивною умовою людського існування. Незважаючи на те, що люди самі творять свою історію і суспільне життя, форма «включення» їх в суспільно-історичний процес обумовлена не тільки ступенем освоєння ними культурної спадщини, не тільки їхнім суб'єктивними прагненнями, свободою вибору, але й об'єктивними умовами матеріального виробництва, досягнутим рівнем суспільного розвитку, в тому числі – рівнем суспільної свідомості.

Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру. По-перше, це те, що має назву «соціальної структури суспільства», тобто сукупність «мікросоціумів». По-друге, це є система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних до них суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони творять історію. Творцями соціального процесу вони є разом з іншими людьми, у взаємозв'язку з ними, оскільки кожна людина, залучена до певної соціальної спільноти чи групи (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, але й соціальні спільноти. Сукупність різноманітних соціальних спільнот, зв'язків між ними складають соціальну структуру суспільства.

Суспільне життя відбувається в трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності – в матеріально-економічній, соціально-політичній і духовно-культурній. Слід наголосити, що визначення трьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність – це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер.

У процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. М.Вебер суспільними відносинами називав «поведінку декількох людей, співвіднесену за своїм змісту один з одним... Відповідно соціальні відносини повністю і виключно полягають у можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний (осмисленому) визначенню характер... Тою самою ознакою даного поняття є – нехай навіть мінімальна – ступінь відношення даного індивіда до іншого. Зміст цього відношення може бути найрізноманітнішим: боротьба, ворожнеча, кохання, дружба, повага, ринковий обмін, «виконання» погодження, «ухилення», або відмова від нього, суперництво економічного, або будь-якого іншого характеру; класова, або національна спільність. Таким чином, поняття «соціальні відносини» як таке нічого не говорить про те, чи йдеться про «солідарність» діючих осіб, чи про прямо протилежне» [1, с. 630 – 631].

Суспільство, як єдність соціального та індивідуального, спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації й розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності обумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя; регулювання і організацію суспільних відносин; духовно-культурний розвиток людей.

У сучасній філософії співіснують два підходи до типології суспільства, які частково заперечують один одного, але разом із тим і доповнюють – формаційний і цивілізаційний. Основною проблемою, на вирішення якої спрямовані ці підходи, є проблема логіки, певного порядку й спрямованості історичного процесу. Формаційний підхід, безперечно, вирішує цю проблему: історія є прогресивним розвитком, від менш досконалої формації до більш розвиненої.

На відміну від нього, цивілізаційний підхід набагато обережніше ставиться до історії, він не передбачає наперед заданого сценарію майбутнього розвитку, заперечує наявність єдиної закономірності історії.

Цивілізаційний підхід відповідає потребам більш досконалого осмислення сучасного суспільства. В його основі лежить факт перетворення історії окремих народів, племен, країн, регіонів, культур в глобальну, загальнолюдську історію. Створення планетарної цивілізації – складний і досить суперечливий процес. Не випадково, що все частіше йдеться про цивілізаційну кризу сучасності. В соціології і філософії став вже загальноприйнятим поділ історії на період традиційної (аграрної), техногенної (індустріальної) цивілізації і нової, яка називається постіндустріальною (інформаційною).

Термін «цивілізація» досить багатогранний і не має однозначного й чіткого визначення. На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття «цивілізація» фіксує увагу не лише на економічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але в більшій мірі – сукупність культурних зразків ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів, що перетворюються в певні психологічні настанови людей. Типи цивілізацій більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізації є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій.

К.Ясперс, один із засновників «цивілізованого» підходу, аналізує у своїй праці причини, які призвели до виникнення особливої «техногенної» цивілізації сучасності. Він вбачає головну причину такої різкої зміни цивілізацій у виникненні машин як заключної ланки між людиною й природою [5].

Техногенна цивілізація не тільки динамічна й рухлива, але й досить агресивна. Вона пригнічує, підкоряє традиційні суспільства та їх культуру. І це не випадково, тому що серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природними й соціальними обставинами. Саме на цьому ґрунтується культ корисності й спрямованість на володіння товарами (речами, людськими здібностями, інформацією як товарними цінностями).

Еволюція західних суспільств XIX – XX століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета (зростання матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем) перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з другого боку – та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток і потреб, і здібностей людини, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином техногенна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати цей базис через його гуманізацію.

Культура існує в предметних та особистих формах. Предметні форми культури – це наслідки діяльності людей, певна система матеріальних та духовних цінностей: засоби і знаряддя праці, предмети побуту, наукові знання, філософські та релігійні системи, традиції, юридичні закони тощо.

Раніше ми звертали увагу на культуру, як на процес нагромадження мудрості і як визначальний чинник розвитку економіки та суспільства. Тепер настав час, коли ми можемо подивитись на культуру у більш широкому плані, а саме як на творчий аспект духовного життя суспільства. Культура – це безпосередня реалізація людської свободи, що створює нові символи – цінності, зразки людської поведінки, виробництва і відношень. Тому кожне досягнення культури підносить людину, і є неповторним по своїй значимості, свідчить про нові людські можливості. Отже, чим різноманітнішими стають людські відношення, тим різноплановішою стає і культура.

Але творіння культури не мало б ніякого значення, якби воно не було об'єктом успадкування, копіювання, словом поширення. Процес масового наслідування, повторення витворів культури називався «цивілізацією». Поняття «цивілізація» з'явилося у XVIII ст. у тісному зв'язку з поняттям культури. Воно інколи застосовується як синонім культури. Але здебільшого відображує рівень суспільного розвитку взагалі, або ступінь розвитку матеріальної і духовної культури того чи іншого суспільства, як згадувалось раніше.

Суспільний занепад нації завжди починається з того, що люди все більше і частіше повторюють відомі здобутки культури і все менше створюють нові культурні цінності.

Людське життя внаслідок неспівпадіння суті культури і цивілізації постає суперечливим. Більше того, людина може користуватися різними копіями культурних цінностей і таким чином

бути цивілізованою, проте залишатись при цьому безкультурною, рабом чужих ідей, знань, цінностей. Сучасна цивілізація специфічна, спрямована на формування масового споживача культури, що проявляється у стандартизації життя, у його однобічності.

Цивілізоване життя одномірне, шаблонне, орієнтоване на споживання нових стандартів: нових шаблонних думок, будівель, одягу і зразків для наслідування. Нерідко цивілізована маса чинить опір культурі саме тому, що остання руйнує певні шаблони буття.

Проблема співвідношення культури та цивілізації набула останнім часом надзвичайної гостроти. Одні дослідники розцінюють зустріч культури з сучасною цивілізацією як кризу культури, навіть як її катастрофу. Інші бачать у цьому народження нової культури. Наприклад, відомий математик і філософ І.Шафаревич бачить у сучасній «технічній» цивілізації загрозу для культури. «В Історії, – пише він, – бувають лінії розвитку, які закінчуються невдачею. Здається, що такою є й лінія розвитку технічної цивілізації, яка заснована на науково-технічній утопії... Її невдача загрожує загибеллю не тільки локальній культурі, а всьому людству й усьому живому на Землі» [4].

Завсієї правильності в оцінках існуючих бездуховних та антикультурних тенденцій в сучасному суспільстві позиція вченого нас не може задовольнити, тому що, заперечуючи будь-який культурний зміст в сучасній цивілізації, ми зводимо цивілізацію і культуру до непримиренного конфлікту, пророчимо загибель культури. Так, ми не зможемо вже достеменно відродити в наші дні, скажемо, давньосхідну або античну культуру, але зберегти і використовувати культурні надбання попередніх епох та поколінь ми можемо й повинні. Тому актуальним завданням зараз є не відлучення сучасної цивілізації від культури, не спроба повернути «колесо історії» назад, а виявлення культурного змісту нашої цивілізації та його реалізація.

Варто дивитися на цивілізацію і культуру не як на ворогів, а як на союзників. І якщо ми хочемо мати майбутнє, то повинні прагнути до розумного компромісу між теперішнім та минулим. Будь-яка спроба відірвати культуру від цивілізації перетворює в утопію ідею культурного відродження народу, адже культура потребує цивілізації, як душа потребує тіла. Цивілізація – це тіло культури, її матеріальний носій, який має не природне, а соціальне походження.

Слід не забувати, що існує межа, за якою цивілізація заснована сучасною культурою, може обернутися непоправним лихом для суспільства. Так, здобутки культури (промислові винаходи, наукові відкриття, нові засоби мистецтва тощо) при перетворенні у факти цивілізації (індустріалізація, атомні бомби, електростанції тощо) завдають шкоду екології і ставлять під знак питання існування світу і людини.

Культура інформаційного суспільства відзначається стрімкістю зміни, розвитку. Замість довгих «ниток» ідей, пов'язаних одна з одною, потрібно сприймати «уривки» інформації: оголошення, команди, уривки новин, які не узгоджуються зі схемами. Нові образи та уявлення не піддаються класифікації – частково тому, що вони не вкладаються в старі категорії, частково тому, що мають дивну непов'язану форму.

Читачі різних видань та спеціалізованих журналів поверхово сприймають величезну кількість інформації. Але і вони намагаються знайти нові поняття та метафори, які б дали можливість систематизувати чи організувати «уривки» в більше ціле. Однак, замість того, щоб намагатись втиснути нові дані в стандартні категорії та рамки, вони хотіли б все побудувати на свій власний лад. Замість того, щоб просто запозичити готову ідеальну модель реальності, зараз ми самі мусимо знову та знову її винаходити. Це важка необхідність, але разом з тим, відкриває великі можливості для розвитку індивідуальності, демасифікації культури та особистості.

Тофлер одним з перших помітив корінні зміни, які мали місце за останній час у культурі суспільства, особливо західного. Наростаюча сила потоку інформаційного обміну між людьми породила новий тип культури, в якій все підпорядковано необхідності класифікації, уніфікації для найбільшої компресії та підвищення ефективності при передачі від людини до людини чи то особисто, чи то через засоби масової інформації.

Ясперс писав, що техніка не тільки наближує нас до пізнання, техніка відкриває перед нами новий світ та нові можливості існування в ньому. Він одним із перших підняв проблему нової естетики у технізованому світі [5].

Людська думка не може не прагнути знайти певну логіку, певну впорядкованість розвитку історії, тим більше, що певний порядок в історії інтуїтивно розпізнається. Очевидно, що історичний процес не є лише калейдоскопом подій. В ньому можна виділити певні періоди розвитку, певні типи суспільства.

Людська історія є принципово незавершеною. Перебуваючи у середині незавершеного процесу, не знаючи його кінця, не маючи іншої системи для порівняння, не можна сказати, на якій стадії всесвітньої історії, як деякої цілісності людство знаходиться. До того ж історичний процес, на відміну від природних явищ, є процесом людської діяльності і творчості, який

Ідея прогресу в тому значенні, яке їй надала попередня епоха, може вважатися вичерпаною. Поняття цивілізації передбачає розгляд історії не лише як історії економіки, а як історії людей, в єдності їх матеріального і духовного життя. Основу цивілізацій складають певні культурні цінності. Кожна епоха є відбитком неповторної унікальної культури, яка є самоцінною і не підлягає порівнянню, не може вимірюватись критеріями прогресу. Ми вважаємо, що вчення про прогрес як про поступальний розвиток «по сходинках» історії від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш розвиненого є хибним і невиправданим ні з філософської, ні з моральної, ні з наукової точки зору. При такому підході втрачається самоцінність кожної епохи, покоління, культури. Вони перетворюються лише в інструмент для розвитку майбутнього, більш досконалого суспільства. Критерій більшої або меншої досконалості, повноцінності або меншовартості щодо періодів історичного розвитку не спрацьовує. Людство все більше розуміє необхідність «рівноправного партнерства», діалогу різних епох і різних культур. Не випадково, що в період кризи техногенної цивілізації людство все частіше звертається до культурних цінностей традиційного суспільства, вони виявляються такими, що потребують освоєння наново і по-новому.

Суспільство як складна система розвивається за певними закономірностями. Існують різні моделі дослідження генези системи. Деякі з них передбачають структурно-логічний підхід. Цікавим, на наш погляд, є підхід до структурування складних систем, таких як людина, освіта, суспільство, запропонований Б.Расселом, розвинений Г.Бейтсон, формалізований Р.Ділтсом [2]. Зокрема, Б.Рассел сформулював «Закон Пірамід» для визначення взаємовідношення між класами інформації різних логічних рівнів, що можна передати таким чином: зміни, які відбуваються на більш низькому логічному рівні, майже ніколи не призводять до змін на більш високому рівні, й зміни, які відбуваються на більш високому логічному рівні, майже завжди призводять до змін на більш низьких логічних рівнях. Згідно з моделлю структурно-логічних рівнів, за Р.Ділтсом життя людей у будь-якій системі та функціонування самої системи може бути описано і пояснено з врахуванням певних вертикально-ієрархічних рівнів: 1) оточення; 2) поведінка; 3) здібності; 4) переконання та цінності; 5) ідентичність; 6) місія. На наш погляд, формаційний підхід щодо розвитку суспільства відповідає рівням 1) оточення та 2) поведінка за Р.Ділтсом, оскільки основний акцент ставиться на середовищі та діяльності; цивілізаційний – 1) оточення, 2) поведінка, 3) здібності, оскільки визначальним є предметні форми культури як наслідки діяльності людей, певна система матеріальних та духовних цінностей: засоби і знаряддя праці, предмети побуту, наукові знання, філософські та релігійні системи, традиції, юридичні закони; інформаційний – 1) оточення, 2) поведінка, 3) здібності, 4) переконання та цінності, адже для інформаційного суспільства знання, інформація, комунікація є визначальними цінностями, які обумовлюють зміни на нижчих рівнях.

Безперечно, людство йде вперед, але це швидше рух від дитинства до юнацтва, від юнацтва – до зрілості. Це сходження не до кращого, а до складнішого: це нові труднощі, нова відповідальність, загострення і необхідність подолання нових, більш серйозних проблем.

Сучасна філософія співставила питання людини і культури дуже близько. Оскільки проблеми людини і культури дуже тісно пов'язані в повсякденному житті, у всіх сферах людської діяльності, перш за все в такій важливій і необхідній сфері діяльності людини як сфера цінностей.

Висновки. Отже, на кожному етапі розвитку суспільства є домінуючий чинник, який відповідає певному структурно-логічному рівню за Р.Ділтсом і обумовлює глобальні зміни соціально-культурних факторів на цьому та на нижчих рівнях. Тому, для розуміння структури, закономірностей і певних змін у суспільстві необхідно розглядати його як систему з позиції, яка знаходиться на більш високому структурно-логічному рівню. На етапі розвитку інформаційного суспільства домінуючим є рівень цінностей, адже знання та інформація, як найвищі цінності, обумовлюють основні зміни та ознаки рівнів, «здібностей», «діяльності», «оточення».

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на аналіз і дослідження еволюції суспільства і культури на рівнях «ідентичності» та «Місії» за структурно-логічними рівнями Р.Ділтса.

Бібліографічні посилання:

1. Вебер М. Избранные сочинения / М.Вебер – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
2. Дилтс Р. Изменение убеждений с помощью НЛП / Р. Дилс. – М.: КЛАСС, 1997. – 192 с.
3. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество / П. А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
4. Філософський словник / За редакцією В.І. Шинкарука – 2 вид. доп. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
5. Ясперс К. Т. Смысл и назначение истории / К. Т. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.